

NEDERLANDSE VERENIGING TOT INTEGRATIE VAN HOMOSEKSUALITEIT C O C
NEDERLANDSE VERENIGING VOOR SEKSUELE HERVORMING

Commentaar op het wetsvoorstel tot wijziging van de
artikelen 242 - 249 van het wetboek van strafrecht
(wetsvoorstel "zware zedendelicten")

	datum: - 3 OKT. 1985
gericht aan:	LB
te behandelen door:	Poko + LB
met copieën aan:	LB-leden Styl mae

Derde concept
oktober 1985

INHOUDSOPGAVE

1. ALGEMEEN COMMENTAAR	2
1.1 Inleiding	2
1.2 Relevantie van de wetswijziging	2
1.3 Uitgangspunten	3
1.3.1 Doel en functie van het strafrecht	3
1.3.2 Bescherming versus zelfbeschikking	4
1.4 Afzonderlijke zedelijkheidswetgeving ?	5
1.5 De terminologie	6
2. SEKSUEEL GEWELD (art. 242)	7
3. BEWUSTELOZEN EN ONMAGTIGEN (artt. 243 en 246)	8
4. KINDEREN (artt. 244, 245, 247 en 250)	8
4.1 Uiteenlopende opvattingen	8
4.2 Internationale aspecten	10
4.3 De strekking van art. 244	10
4.4 Artikel 245	11
4.5 Afhankelijkheidsrelaties (art. 247)	12
4.6 "Koppelarij" (art. 250)	14
5. OVERIGE AFHANKELIJKHEIDSRELATIES (artt. 248 en 249)	14
SAMENVATTING VAN ONZE VOORSTELLEN PER ARTIKEL	16
NOTEN	17
BIJLAGE, Seksualiteit van kinderen; wetenschappelijke bevindingen	19

1. ALGEMEEN COMMENTAAR

1.1 Inleiding

NVSH en COC hebben met veel belangstelling kennisgenomen van het wetsvoorstel en de erbij behorende memorie van toelichting. Het blijkt dat de Minister van Justitie zich bij de opstelling van het voorstel niet slechts heeft laten leiden door het eindrapport van de adviescommissie-zedelijkheidswetgeving (commissie-Melai) uit 1980, maar ook door de commentaren die naderhand door maatschappelijke organisaties op dat eindrapport zijn uitgebracht. Daarvoor was een goede reden: in diverse publikaties is immers benadrukt dat het rapport-Melai vragen openliet en ettelijke onzorgvuldigheden bevatte¹. Wij stellen met waardering vast dat het wetsvoorstel en de memorie van toelichting kwalitatief van beter gehalte zijn dan het rapport-Melai.

De uitgangspunten waarop het wetsvoorstel is gebaseerd worden door ons onderschreven. Ook in de uitwerking ervan kunnen wij ons in belangrijke mate vinden. Verderop in dit commentaar zullen wij nader ingaan op een aantal plaatsen waar wij wijziging noodzakelijk achten.

1.2 Relevantie van de wetswijziging

Met aanvaarding van dit wetsvoorstel zal de langdurige herziening van de zedelijkheidswetgeving worden voltooid. Deze herziening formaliseert een maatschappelijke ontwikkeling die zich sinds de jaren zestig heeft voorgedaan. Hoewel deze ontwikkeling tot 1985 (herziening van de "pornowetgeving") slechts in beperkte mate in wetswijziging is vertaald, is ze duidelijk te zien in de wets-toepassing. De cijfers geven aan dat het aandeel van de "fatsoensdelicten" in de vervolgte feiten scherp is gedaald en het aandeel van de geweldsdelicten daarentegen sterk is gestegen. De term "misdrijven tegen de zeden" is daardoor steeds minder toepasselijk geworden. "Met name het openbaar tonen van geslachtsdelen en het hebben van seksueel contact met minderjarigen lijkt in de loop der jaren steeds meer door publiek, politie en justitie te worden getolereerd"².

Terwijl veroordelingen op grond van de artikelen 239 (openbare schennis) en 247 (ontucht met jeugdigen) in 1950 tezamen nog 84% van het totaal aantal veroordelingen in zedenzaken uitmaakte was dit percentage in 1982 nog slechts 28. Het aandeel van de seksuele geweldsdelicten steeg in dezelfde periode van 5% tot 60%. De cijfers per hoofd waren nog pregnanter, doordat het totale aantal zedenzaken fors daalde. Tussen 1950 werd het aantal veroordelingen per 100.000 inwoners wegens verkrachting verzesvoudigd (van 0,25 naar 1,5). Anderzijds daalde het aantal veroordelingen wegens openbare schennis van 8,9 tot 0,4 en dat wegens seks met jeugdigen van 10,7 tot 0,7 per 100.000, dus met liefst 96, respectievelijk 93%.

Deze verschuiving in de strafwetstoepassing dient nu haar weerslag te krijgen in de wetswijziging. Deze wetswijziging geeft immers een nieuwe legitimatie aan het gedeelte van de strafbaarstelling dat gehandhaafd blijft. Zou, ondanks de geconstateerde nuancering in het beleid ten aanzien van seks van en met jeugdigen, het absolute verbod hiervan bij deze wetsherziening gehandhaafd blijven dan is een sterke toename van het aantal veroordelingen op grond van dit verbod te verwachten. Schijnbaar loze ruimtes in wetten blijven zelden volledig onbenut. Nog vers in het geheugen ligt het optreden van officier van justitie Habermehl, die op grond van artikel 248bis (homoseksueel contact met minderjarigen) bleef vervolgen, terwijl allang bekend was dat het zou worden afgeschaft³. Bij loze ruimtes in pas aanvaarde wetten is het gevaar voor iets dergelijks nog eens zo groot.

1.3 Uitgangspunten

1.3.1 Doel en functie van het strafrecht

Zowel de Minister van Justitie als de commissie-Melai verwijzen naar artikel 8 van het Europees Verdrag ter Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Dit artikel waarborgt enerzijds (lid 1) ieders recht op eerbiediging van privéleven, gezinsleven en briefwisseling, terwijl anderzijds (lid 2) een beperkt aantal uitzonderingen wordt opgesomd. Deze verplichting aan nationale overheden om genoemde mensenrechten te verzekeren noopt echter niet noodzakelijkerwijze, en zeker niet uitsluitend, tot strafbaarstelling. Niet noodzakelijkerwijze omdat er ook andere (en vaak betere) conflictregulerende opties zijn. Niet uitsluitend omdat strafbaarstelling voor het beoogde doel nogal eens tekort schiet.

Alternatieven voor het strafrecht zijn te vinden in projecten betiteld als "rechtsonlegging", of hulpverlening, maar ook het civielrecht biedt mogelijkheden. Bij het civielrecht staat het belang van het slachtoffer centraal; voor het strafrecht is het slachtoffer slechts getuige. Onlangs werd een vordering toegewezen in verband met ongewenste intimiteiten op het werk⁴. In andere gevallen werd een zogenaamd straatverbod gevorderd⁵. Ook indien het voorstel om verkrachting binnen het huwelijk strafbaar te stellen wordt overgenomen zal echtscheiding een gebruikelijker reactie daarop blijven dan strafvervolgning.

Dat strafrecht en civielrecht nog wel eens door elkaar worden gehaald blijkt uit de brief van het bestuur van de sectie kinderen jeugdpsychiatrie van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie⁶. Deze psychiaters verwachten dat decriminalisering van seks tussen volwassenen en kinderen de ouders van deze kinderen "iedere grond voor verweer" ontnemt. Het tegendeel is natuurlijk het geval: decriminalisering verschuift de uiteindelijke zeggenschap over seksuele contacten van kinderen van de rechter naar de ouders. Ouders hebben hiervoor het strafrecht niet nodig, evenmin als zij dat nodig blijken te hebben met betrekking tot niet-seksuele relaties van hun kinderen met derden. Abspoel⁷ heeft slechts één pagina nodig om de volledige argumentatie van de jeugdpsychiaters te ontzenuwen.

Dat het strafrecht in bepaalde situaties weinig vermag wordt geïllustreerd door de praktijk: bijna honderd jaar strafbaarstelling van seksueel misbruik van kinderen in het gezin heeft dit probleem niet boven tafel gebracht, noch veel aan de oplossing ervan kunnen bijdragen. In de nota met betrekking tot het beleid tot bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes worden de beperkingen van het strafrecht wel onderkend⁸. Hierin wordt er terecht op gewezen dat seksueel geweld (breed gedefinieerd) voortvloeit uit de maatschappelijke positie van vrouwen en kinderen en wordt een groot aantal aanbevelingen geformuleerd voor de bestrijding van seksueel geweld. Een afbakenende uiteenzetting over doel en functie van het strafrecht in dit verband ontbreekt echter. Niettemin lijken de opstellers van de nota te beseffen dat het strafrecht vooral dient voor de gevallen waarin andere middelen niet of slechter toepasbaar zijn.

In weerwil van de beperkte vermogens van het strafrecht, en de aanwezigheid van alternatieven, vertoont de Staat - en hij niet alleen - snel de neiging naar het strafrecht te grijpen zodra een te beschermen belang in het geding is. Omgekeerd blijkt inperking van het strafrecht vaak even moeilijk als uitbreiding ervan gemakkelijk is. Men zie de oude pornowet, die, hoewel vrijwel niet meer toegepast, voor sommigen een belangrijke symboolfunctie had. Men zie ook de simpele versoepeling van art. 280 Sr (verbergen van weggelopen minderjarigen), die vele jaren kostte. De abortuswetgeving loopt jarenlang achter de gegroeide rechtspraktijk aan. Daar-

tegenover ziet men in de memorie van toelichting nauwelijks een afweging van kosten en baten van strafbaarstelling, terwijl deze in een aantal gevallen toch erg ver gaat. Het voorstel van de Emancipatieraad om elk seksueel contact dat tot stand komt door "misbruik van overwicht" strafbaar te stellen⁹ is een ander voorbeeld van het gemak waarmee vaak om uitbreiding van het strafrecht wordt geroepen.

Bij het introduceren van nieuwe strafwetsbepalingen is ten minste vereist dat helder is welk soort handelingen men precies strafbaar wil stellen en of en zo ja hoe men het strafrecht tegen die handelingen wil toepassen. Een niet-toepasbare strafwet heeft hooguit een symbolische functie. Symboolwetgeving leidt echter tot niet waar te maken verwachtingen; ze baat niemand en frustrert velen. In dit opzicht stelt de toelichting op art. 249 niet gerust. Bij "bewegen door misbruik van overwicht" gaat het om iets anders dan de "feitelijkheden" die al zijn genoemd in art. 242. Zolang het gaat om mensen in een bij uitstek kwetsbare positie (wier bescherming wordt beoogd door de artikelen 244, 246 en 248) kan men zich nog enige voorstelling maken van wat met "misbruik van overwicht, anders dan door feitelijkheden" wordt bedoeld (zie par. 4.3). Wanneer het gaat om psychisch gezonde meerderjarigen die niet in verpleeginrichtingen enzovoort zijn opgenomen is dat echter onduidelijk. Het voorgestelde artikel 249 lijkt althans ten dele te zijn ingegeven door de gedachte dat men maar nooit weet waar het nog eens goed voor is. Voor strafbaarstelling is dat echter een te zwakke basis.

1.3.2 Bescherming versus zelfbeschikking

Het fundamentele verschil tussen het rapport-Melai en het onderhavige wetsvoorstel komt tot uitdrukking in beider afweging tussen het zelfbeschikkingsrecht en het beschermingsbeginsel. Melai c.s. laten het laatste prevaleren, klaarblijkelijk uitgaande van de veronderstelling: een onvolgroeide wil is geen wil. Met name stelt het rapport (pag. 31):

"Op welke manier de dader de jeugdige beweegt tot het plegen of dulden van seksuele handelingen moet de strafwet in het midden laten, omdat dat er voor de abstracte waardering van het feit niet toe doet. Het verwerpelijke van het feit ligt in de psychische en situationele ongelijkheid tussen dader en slachtoffer; hoe daarvan gebruik wordt gemaakt is een tweede."

Bij deze benadering wordt het recht op zelfbeschikking van mensen in een kwetsbare positie ondergeschikt gemaakt aan hun bescherming. Dit primaat van het beschermingsbeginsel vindt men bij uitstek in de V.N.-Verklaring van de Rechten van het Kind (1959). De notie van zelfbeschikkingsrecht voor jeugdigen heeft pas recentelijk terrein gewonnen. Ze komt tot uitdrukking in bepalingen zoals die volgens welke jeugdigen moeten worden gehoord over zaken die hun aangaan. Ze vereist een andere afweging tussen zelfbeschikkingsrecht en beschermingsbeginsel dan die welke in het rapport-Melai is gemaakt, en wel een waarin het laatste in dienst staat van het eerste. De Minister maakt deze visie tot de zijne, getuige het citaat uit de memorie van toelichting:

"Gaat (de wetgever) te ver in die bescherming dan loopt hij het gevaar, in die overmaat juist het belang ten behoeve waarvan hij optreedt in het gedrang te brengen."

Wie dit een opzienbare stap vindt bedenke overigens dat de wetgever niet verder gaat dan het ontzien van gewenste seksuele contacten. Van bescherming hiervan, zoals die bestaat tegen ongewenste contacten, is geen sprake. Opvoeders die de hun toevertrouwde kinderen uitgesproken lichaams- en lustvijandig opvoeden staan volledig in hun recht. Wie echter als opvoeder kinderen de ruimte geeft voor verkenning loopt daarmee altijd enig gevaar. De belasterde Rotterdamse woongroepen zijn hiervan maar een voorbeeld. Ook bij het voorliggende wetsvoorstel is opvoeding tot preutsheid

een veiliger weg dan het stimuleren van de zelfontplooiing van kinderen. Dat kinderen aldus eerder kwetsbaarder dan weerbaarder tegenover seksuele opdringerigheid zullen worden dringt nog maar moeizaam door.

1.4 Afzonderlijke zedelijkheidswetgeving ?

Er bestaat weinig verschil van mening meer over de opvatting dat de titel "misdrijven tegen de zeden" een anomalie in het Wetboek van Strafrecht is. De "goede zeden" vormen volgens velen geen te beschermen rechtsgoed¹⁰. De Emancipatieraad stelt in zijn commentaar op het wetsvoorstel (blz. 14) dan ook voor, in de titel van de hier aan de orde zijnde wetsartikelen tot uitdrukking te brengen dat het hier gaat om misdrijven tegen het seksuele zelfbeschikkingsrecht.

Een volgende vraag is of seksuele misdrijven een afzonderlijke titel rechtvaardigen. In "Zeden en Straffen"¹¹ hebben wij gesteld dat dit niet het geval is. De reden van hun strafbaarheid is dat iemand wordt gedwongen iets te doen of te dulden. In zoverre is er geen verschil met het in art. 284 strafbaar gestelde misdrijf: dwang tot het doen, dulden (of nalaten) van iets. Wel is er verschil in de wijze waarop wordt gedwongen. Seksueel geweld is niet "zomaar" dwang. Het gaat daarbij om een grove inbreuk op de lichamelijke integriteit die ook geestelijk anders zal worden ervaren dan veel andere vormen van dwang. Naast het recht op zelfbeschikking wordt ook het (onlangs in art. 11 van de Grondwet verankerde) recht op onaantastbaarheid van het lichaam geschonden.

Overigens is seksueel geweld niet de enige wijze waarop de lichamelijke integriteit kan worden aangetast. De beperking van de strafbaarstelling tot seksuele handelingen kan daarom tot onlogische hiaten aanleiding geven. Duidelijk is dit bij het voorgestelde verbod op seksuele handelingen met mensen die geestelijk "van de wereld" zijn (art. 243). Hun lichamelijke integriteit wordt niet minder geschonden doordat hun geslachtsorganen worden gemanipuleerd dan doordat iemand hen bij voorbeeld beschildert. In "Zeden en Straffen" hebben wij daarom voorgesteld strafbaar te stellen het plegen van handelingen met het lichaam van genoemde personen anders dan ter hulpverlening (pag. 48). Wellicht kan een wat betere omlijning worden verkregen door een verbod op schending van de lichamelijke integriteit te formuleren.

Een andere reden om af te zien van een afzonderlijke seksualiteitswetgeving heeft te maken met de bewijsvoering. Vervolging op grond van art. 284 kan voorkomen dat diep moet worden ingegaan op seksuele details die voor het aantonen van dwang niet essentieel zijn. De werkgroep aangifte seksuele geweldsmisdrijven heeft dan ook voorgesteld, seksueel geweld te vervolgen op grond van genoemd artikel in alle gevallen waarin het slachtoffer liever zwijgt over de seksuele details¹².

De vraag is nu of de visie dat seksueel geweld op de eerste plaats dwang is (en dus onder art. 284 moet vallen), en de visie dat seksuele dwang toch iets wezenlijk anders is dan niet-seksuele dwang, tot een gelijkkluidende wetstekst kunnen leiden. In "Zeden en Straffen" hebben wij de stelling verdedigd dat dit inderdaad het geval is. Seksueel geweld zou dan onder art. 284 moeten worden gebracht, zij het, gezien het karakter van deze vorm van dwang, met een verhoogde strafmaat. Wij hebben gemeend daarmee te handelen in de geest van het voorstel van de bovengenoemde werkgroep.

Indien daarentegen verondersteld wordt dat het seksuele element een afzonderlijke titel rechtvaardigt dan zou dit uitgangspunt ook konsekwent moeten worden toegepast. Artikel 284, waarbij volgens de memorie van toelichting de formulering van art. 242 aansluit, verbiedt gewelddadige dwang om iets te doen, niet te doen of te dulden. Zou men ondanks handhaving van een afzonderlijke seksualiteitswetgeving werkelijk willen breken met verouderd zedelijkheidsdenken dan zou art. 242 in aansluiting daarop moeten straf-

baar verklaren: degene die door (bedreiging met) geweld of een andere feitelijkheid iemand dwingt tot het plegen, dulden of achterwege laten van seksuele handelingen.

1.5 De terminologie

De formuleringen in de voorgestelde wetstekst zijn geslachtloos. "Hij die" wordt "degene die". De discriminatie tussen vrouwelijke en mannelijke slachtoffers wordt opgeheven. Dat zijn allemaal verbeteringen. De afschaffing van de termen "ontucht", "vleselijke gemeenschap", "feitelijke aanranding van de eerbaarheid" en "verkrachting" ontdoet de wetstekst van een moraliserende ondertoon. Ze zou vergezeld moeten gaan van vervanging van de termen "misdrijven tegen de zeden" en "zedepolitie" (misschien te vervangen door "sexpol", al zou Wilhelm Reich zich dan in zijn graf omdraaien).

De wijziging in de terminologie verdient verdere aandacht. In de memorie van toelichting wordt de stelling weersproken dat de term "seksueel" inhoudelijk te onbepaald is. Hulsman is daarentegen juist bang dat de term de rechter te veel zal binden¹³. Volgens hem zou de verdwijning van de negatieve connotatie van het begrip "ontucht" het een rechter moeilijker kunnen maken om in geval van niet (meer) als ernstig beschouwde handelingen tot vrijpraak te besluiten. Hier zou tegenin kunnen worden gebracht dat de term "ontucht" in het verleden steeds zeer ruim is uitgelegd en dat "seksueel" een nauwelijks vaster omlijnd begrip is ("nothing is sexual, but naming makes it so", aldus Plummer). Niettemin zou de rechtszekerheid gediend kunnen worden met een uitdrukkelijke bevestiging dat het begrip "seksueel" niet ruimer is dan het begrip "ontuchtig". Wij nemen er goede nota van dat de termen in de memorie van toelichting "even onbepaald" worden genoemd.

Het is zelfs de vraag of de reikwijdte van de wet niet wat wordt ingeperkt door de in de memorie van toelichting genoemde elementen van een seksueel delict. Van belang is in dit verband het in de memorie van toelichting genoemde criterium dat het begrip "seksueel" veronderstelt dat de handelingen in kwestie naar algemene verkeersnormen enige substantie moeten hebben. Dit zou enige ruimte kunnen laten voor een interpretatie volgens welke lichamelijke erogene zones niet meer per se onaanraakbaar worden verklaard bij de lichamelijke omgang tussen volwassenen en kinderen. Er zijn genoeg getuigenissen van lichte en acceptabele vormen van erotiek tussen ouders en kinderen om een beperkte definitie van "seksueel" in de strafwet te rechtvaardigen¹⁴. Het gaat daarbij niet eens primair om "tastbare" seksuele voorlichting, maar vooral om ouders die hun kinderen niet afremmen wanneer deze zelf op verkenning gaan of die bij het strelen van hun kinderen niet steeds sommige lichaamsdelen overslaan.

Hieronder volgt een toelichting op onze eigen terminologie. Onder "seksueel geweld" zullen we verstaan de in het voorgestelde art. 242 verboden handelingen.

De term "seksueel misbruik van kinderen" zal worden gebruikt conform de definitie van N. Draijer¹⁵:

"seksuele contacten (.....) met een kind onder de zestien jaar, tegen de zin van dat kind of zonder dat het kind - ten gevolge van het gebruik van lichamelijk of relationeel overwicht, of geweld, of ten gevolge van het gevoelsmatig onder druk zetten - het gevoel heeft, de seksuele contacten te kunnen weigeren of zich eraan te onttrekken (.....)."

Aan deze definitie geven wij de voorkeur boven de vele andere die in omloop zijn. In Draijer's definitie is het subjectieve slachtofferschap een criterium. Er wordt niet van uitgegaan dat seksuele contacten tussen volwassenen en kinderen automatisch misbruik inhouden, zoals wordt gedaan door Wolters¹⁶, die van mening is dat deze contacten niet bij de leeftijd van het kind passen.

Termen die we, evenals de Minister, zullen vermijden zijn "incest" en "pedoseksuele" ("pedofiele") contacten en relaties. "Incest" omdat dit woord, dat geslachtsgemeenschap tussen bloedverwanten betekent in te veel verschillende betekenissen wordt gebruikt. "Pedoseksueel" en "pedofiel" omdat deze termen geen betrekking hebben op het kind in kwestie en omdat ermee wordt gesuggereerd dat het hebben van seksuele contacten met jeugdigen slechts bij een speciale categorie mensen voorkomt.

2. SEKSUEEL GEWELD (art.242)

Het nieuw voorgestelde artikel 242, tegen seksueel geweld, betekent op drie punten een uitbreiding van de strafbaarstelling in vergelijking met de huidige situatie:

1. tezamen met het strikte onderscheid tussen aanranding en verkrachting vervalt de strafuitsluiting van verkrachting in het huwelijk,
2. dwang tot seksuele handelingen door middel van (bedreiging met) "andere feitelijkheden" dan geweld wordt strafbaar gesteld,
3. seksueel geweld dat is gepleegd door twee of meer personen tezamen krijgt een verhoogde strafmaat.

Daarnaast geldt een strafverzwaring indien het seksuele geweld "geslachtsgemeenschap dan wel handelingen bestaande uit het op andere wijze seksueel binnendringen van het lichaam meebrengt". Dit laatste is een restant van het nu nog in de strafwet gemaakte onderscheid tussen aanranding en verkrachting. De aangehaalde formulering komt in de plaats het voorstel van de commissie-Melai ("geslachtsgemeenschap of een daarmee gelijk te stellen handeling"). Ze sluit aan bij die in art. 332 van de Franse Code Pénal (waarin wordt gesproken van penetrerende seksuele handelingen) en is minder onbepaald dan de uitdrukking van Melai c.s.

De voorgestelde strafbaarstelling van verkrachting in het huwelijk is reeds in brede kring gesteund en kan ook op onze instemming rekenen. De gedachte die aan de strafvrijheid ten grondslag lag - volgens de commissie-Melai de veronderstelling dat de man een natuurlijk recht op geslachtsgemeenschap met zijn wettige echtgenote bezit - is achterhaald. Overigens is dit vandaag de dag niet meer het gangbare argument tegen deze uitzondering op de strafbaarheid, evenmin als de in de memorie van toelichting genoemde overweging dat het huwelijk een "sacraal" instituut zou zijn dat strafvervolgung uitsluit. Tegenwoordig wordt veeleer verwezen naar problemen met de bewijsvoering. Ten behoeve hiervan zou de rechter te zeer in het intieme leven van de huwelijkspartners moeten binnendringen, tot schade van niet alleen die partners zelf, maar ook van hun kinderen. Om die reden heeft onlangs de Bundesrat van Zwitserland ervan afgezien strafbaarstelling van verkrachting in het huwelijk voor te stellen¹.

Nu zou op grond van dit laatste argument, mutatis mutandis, ook seksueel misbruik van kinderen in het gezin strafvrij moeten worden gelaten. Het is weliswaar juist dat de gezinssituatie complicaties bij de bewijsvoering kan opleveren die zich bij delicten buiten het gezin niet voordoen. Dat is nog geen reden voor een algemene uitzondering op de strafbaarstelling: het OM moet te allen tijde mogelijke voor- en nadelen van strafvervolgung tegen elkaar afwegen. Het kan dan zijn dat in geval van seksueel geweld binnen een duurzame relatie anders wordt gereageerd dan wanneer de dader een onbekende was geweest. Duurzame relaties bestaan echter in vele vormen waarvan de huwelijkse er maar een is. Anderzijds betekent het formele gehuwd zijn van twee mensen niet noodzakelijkerwijze dat zij een intieme relatie met elkaar hebben. De uitzonderingspositie van verkrachting in het huwelijk is niet alleen een vorm van discriminatie van gehuwde slachtoffers van seksueel geweld, maar sluit ook niet aan bij de maatschappelijke realiteit.

De strafbaarstelling van dwang tot seksuele handelingen door middel van "andere feitelijkheden" dan geweld heeft tot nu toe minder tongen losgemaakt dan de strafbaarstelling van verkrachting binnen het huwelijk. Toch zou deze uitbreiding wel eens tot meer nieuwe strafvervolgingen aanleiding kunnen geven dan de verkrachting door echtelieden. "Andere feitelijkheden" zijn vooral denkbaar wanneer er een zekere afhankelijkheidsrelatie bestaat tussen dader en slachtoffer. Een voorbeeld daarvan is de arbeidssfeer. Zie hierover ook hoofdstuk 5. De voorgestelde uitbreiding is logisch, daar ze aansluit bij het algemene dwangartikel 284.

Ten slotte iets over de strafverzwarringsgronden. In het algemeen biedt de strafmaat in art. 242 ons inziens voldoende ruimte voor een straftoemeting waarin met de feitelijke omstandigheden waaronder het delict is gepleegd rekening wordt gehouden. Voor zover echter aan een strafverzwaring wordt gedacht vragen wij ons af of die voor het plaatsvinden van geslachtsgemeenschap zou moeten gelden. In de memorie van toelichting wordt overtuigend weerlegd dat er reden zou zijn voor handhaving van het in de strafwet gemaakte onderscheid tussen aanranding en verkrachting. Door lid 2b van art. 242 wordt dit onderscheid in een wat andere vorm toch weer binnengehaald. Uit het onlangs openbaar gemaakte rapport "Beleid in het buitenland ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen" blijkt dat ook in het buitenland meer belang wordt gehecht aan de mate waarin fysiek geweld is gebruikt dan aan de vraag of geslachtsgemeenschap heeft plaatsgevonden. Wij zouden daarom veeleer het toepassen van geweld als grond voor strafverzwaring zien dan het optreden van geslachtsgemeenschap. Dit kan in art. 242 tot uitdrukking worden gebracht door in lid 1 strafbaar te stellen dwang tot het plegen of dulden van seksuele handelingen door (bedreiging met) enige feitelijkheid, en door de huidige tekst van lid 2b te vervangen door: "door middel van geweld".

3. BEWUSTELOZEN EN ONMACHTIGEN (artt. 243 en 246)

Het gaat hierbij om twee gevallen, namelijk die waarbij een seksuele benadering geheel buiten het slachtoffer om gaat (art. 243) en die waarbij het slachtoffer door een geestelijke stoornis zijn of haar wil onvoldoende kan bepalen of duidelijk maken (art. 246). Het onderscheid tussen beide gevallen is in het wetsvoorstel duidelijker geformuleerd dan in het rapport-Melai.

Ten aanzien van het geval van art. 243 hebben wij onder 1.4 al duidelijk gemaakt dat het ons onlogisch lijkt de strafbaarstelling te beperken tot seksuele handelingen. Stellig is deze beperking ingegeven door overwegingen van wetssystematiek. Het belang van het slachtoffer is ons inziens echter gediend met een meer algemene formulering. Na "pleegt ten aanzien van" zou kunnen worden ingevoegd: "of anderszins de lichamelijke integriteit aantast van".

Met artikel 246 wordt een lacune opgevuld waarvoor Nederland reeds op de vingers is getikt door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens¹. Weliswaar betrof het hier formeel een lacune in het klachtrecht, maar dit was slechts zo omdat het slachtoffer nog minderjarig was. Meerderjarige geestelijk gehandicapten hebben aan art. 248ter niets, zelfs al zou het geen klachtartikel zijn. Met het voorgestelde art. 246 krijgen geestelijk gehandicapten dezelfde bescherming tegen seksueel misbruik als kinderen. Daarbij is van belang dat hun de mogelijkheid tot het vrijwillig aangaan van seksuele contacten niet zal worden ontnomen.

Zie par. 4.3 voor de interpretatie van de term "misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht".

4. KINDEREN (artt. 244, 245, 247 en 250)

4.1 Uiteenlopende opvattingen

Om te beginnen spreken wij onze waardering uit voor de zorgvul-

digheid die de Minister van Justitie aan de dag heeft gelegd bij de opstelling van dit wetsvoorstel. Handhaving van het absolute verbod (wellicht met een iets lagere leeftijdsgrens) was stellig de gemakkelijkste weg geweest. De Minister heeft zich daartoe niet laten bewegen. Hij heeft een consciëntieuze afweging gemaakt tussen de twee belangen die hier in het geding zijn: het recht van jongeren op een eigen seksuele ontplooiing en - andere kant van de medaille - hun recht om verschoond te blijven van niet zelf verlangde seksuele toenadering door anderen. Dat wij vinden dat deze afweging in de voorgestelde artikelen 247 en 250 niet volledig tot haar recht komt doet aan onze waardering voor de intentie van het voorstel niet af.

In de memorie van toelichting wordt terecht onderstreept dat de opvattingen over seks beneden de wettelijke leeftijdsgrens uiteenlopen, maar dat dit de wetgever geen ruime marges verschaft bij de vaststelling van de mate van bescherming. Het is van belang dat beseft wordt waarom deze opvattingen zozeer van elkaar verschillen. Wie tracht wegwijs te worden in deze materie zal getroffen worden door de vaak diametraal tegengestelde inzichten die alle met overtuiging - en vaak op volstrekt integere wijze worden gepresenteerd. Bij elke opvatting lijken wel een illustratief praktijkvoorbeeld, een beamende geleerde en het onvermijdelijke meningbevestigende Amerikaanse onderzoek gevonden te kunnen worden. De oorzaak hiervan ligt voor de hand: representatief onderzoek is vrijwel afwezig¹ en bij gebrek aan een veelomvattend overzicht van de realiteit baseert menigeen zich slechts op het eigen, beperkte veld van waarneming. Wie als psychiater of psycholoog (Sanders-Woudstra, de Levita, Wolters, Cohen-Matthijssen, Musaph, om de duidelijkste Nederlandse voorbeelden te noemen) de waarneming in de eigen klinische praktijk generaliseert maakt dezelfde fout als iemand die zijn ideeën over heteroseksuele relaties slechts baseert op hetgeen hij tegenkomt in een bureau voor levens- of gezinsmoeilijkheden. Aan de andere kant van het spectrum vinden we de opvattingen in het NVSH-rapport "Leeftijdsgrenzen in de Zedelijkheidswetgeving" uit 1978. Dat rapport werd geschreven in een tijd waarin de praktische kennis op dit gebied binnen de NVSH vrijwel beperkt was tot vrijwillige relaties van wat oudere jongens met personen buiten het gezin. Dat rapport legde dan ook eenzijdig de nadruk op de schade die strafbaarstelling voor dergelijke relaties veroorzaakt, waarmee dezelfde fout werd gemaakt.

Niet het benadrukken van de eigen opvattingen, wel het verdachtmaken van de ander is verwerpelijk. Zie voor het laatste bij voorbeeld Herman, met instemming geciteerd door Wolters ("Sprekend over de retoriek (van) children's rights, zegt ze: "The panderer's interest in the sexual "rights" of children must be considered on a par with the mill-owner's interest in the "right" of children to work in factories."²). Een ander voorbeeld is Jackson: "bijna zonder uitzondering mannen en wel mannen die macht over anderen willen hebben en daarom kwetsbare kinderen uitzoeken"³. Wij hopen en verwachten dat de genuanceerde toon van de memorie van toelichting een de discussie zuiverend effect zal hebben. Extreme opvattingen zoals de hier genoemde mogen in Angelsaksische landen gemeengoed zijn, er zijn in Nederland veeleer tekenen van een geleidelijk groeiende consensus over de mate van strafbaarstelling.

In het rapport "Zeden en Straffen" van NVSH en COC werd de noodzaak van aanvullende strafbaarstelling van seksuele contacten met jeugdigen uitdrukkelijk onderkend. Bij de zedenpolitie treft men tegenwoordig genuanceerder opvattingen aan dan die van de officieren-jeugdzaken van het korps-rijkspolitie in 1976⁴. Het Landelijk Beraad van Chefs Jeugdpolitie van Gemeente- en Rijkspolitie concludeert in zijn commentaar op het Melai-rapport:

".....een volledige strafbaarstelling (is) niet meer in overeenstemming met de huidige opvattingen", en:

"essentieel (nl. voor niet-strafbaarheid) is dat het seksuele

contact met de volledige instemming van de minderjarige tot stand is gekomen zonder dat door misbruik van overwicht van de kant van de volwassene dit contact op een of andere wijze is geforceerd."

Kennelijk zijn de voormalige "natuurlijke" tegenpolen, zedenpolitie en emancipatiebeweging elkaar op dit punt dicht genaderd. De Emancipatieraad geeft in zijn commentaar op dit wetsvoorstel soortgelijke opvattingen weer.

4.2 Internationale aspecten

Eind 1984 werd Nederland vanuit het Amerikaanse Congres beschuldigd van handel in kinderen voor seksuele doeleinden. Het bericht bleek een canard. Voor Nederland betekende het de meest duidelijke kennismaking met de wanstaltige vormen die de discussie over seksualiteit tussen jeugdigen en volwassenen in de VS heeft aangenomen. Wij zullen hier niet verder op ingaan, maar volstaan met de waarschuwing dat ook het onderhavige wetsvoorstel Amerikaanse bemoeienis zou kunnen uitlokken. De vanuit de VS gesteunde campagne tegen de decriminalisering van homoseksualiteit in Nieuw-Zeeland wijst erop dat de Amerikaanse zendingsdrang geen grenzen kent. Wij vertrouwen erop dat Kamer en regering eventuele kritiek uit de nieuwe wereld op waarde zullen weten te schatten.

In de marge van de discussie over vermeende Amsterdamse kinderveilingen in 1984 is het idee geopperd van een verdragsbepaling tegen seksueel misbruik van kinderen. Daar is later weinig meer over gehoord. De suggestie lijkt ons echter voldoende interessant voor de regering om haar op te pakken. In de geest van het hier besproken wetsvoorstel zou zo'n verdragsbepaling zo geformuleerd kunnen worden dat jeugdigen dienen te worden gevrijwaard van inbreuken op hun seksuele zelfbepaling. Ze zou een instrument kunnen zijn tegen zulke zaken als jeugdprostitutie, "sextoerisme" of - voor zover die nog bestaat - kinderporno-handel. Natuurlijk zou het daarbij niet moeten blijven indien men de seksuele zelfbeschikking van jeugdigen voorop stelt. Even belangrijk is dan dat bij voorbeeld de vrije beschikbaarheid van voorbehoedmiddelen of voorlichtingsmateriaal wordt gewaarborgd en dat de in veel landen bestaande absolute verboden op seks beneden bepaalde leeftijds-grenzen ten minste ter discussie worden gesteld.

4.3 De strekking van art. 244

De terminologie in het voorgestelde art. 244 - en in de artikelen 246, 248 en 249 - is ontleend aan art. 248ter Sr. en dus geen noviteit. Wel nieuw is de prominente plaats die deze formule in het wetsvoorstel inneemt. Art. 248ter is een artikel van vrij marginaal belang, zij het niet door de term "misbruik van overwicht".

Omdat art. 248ter weinig wordt toegepast moeten nog enkele kanttekeningen worden geplaatst bij de opmerking in de memorie van toelichting dat dit artikel in de praktijk is getoetst en hanteerbaar is gebleken. De termen "giften of beloften van geld of goed" en "misleiding" zullen niet moeilijk objectiveerbaar blijken te zijn. Meer aandacht verdient de term "misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht". Voor strafbaarheid op grond hiervan geldt blijkbaar een dubbel criterium: 1) er moet sprake zijn van overwicht, 2) van dit overwicht moet misbruik zijn gemaakt. Onze indruk, die we graag bevestigd zouden zien, is dat kennelijk het overwicht, of het initiatief van een volwassene jegens een jeugdige, op zich onvoldoende grond voor strafbaarheid opleveren.

Ook het overwicht zal zonder veel moeite objectiveerbaar zijn. Noyon c.s. geven hiervan enkele voorbeelden⁵. Het is redelijk om aan te nemen dat een meerderjarige steeds overwicht heeft over een persoon onder de zestien jaar, tenzij gewichtige redenen zich daartegen verzetten. Het laatste is bij voorbeeld denkbaar indien

de meerderjarige geestelijk gehandicapt is. Minder vanzelfsprekend is in dit verband de term "misbruik". Noyon c.s. schenken over de toepassing van deze term in de jurisprudentie geen klaarheid. Toekomstige jurisprudentie zal deze moeten verschaffen. Wij zijn, hierop vooruitlopend, nagegaan of de wetgever mogelijkheden heeft meer duidelijkheid te scheppen. Uiteraard vallen alle seksuele handelingen die aantoonbaar tegen de wil van het kind plaatsvinden eronder, maar die gevallen zijn al gedekt door art. 242.

Een sleutel tot een ons inziens bruikbaar richtsnoer wordt geleverd door het begrip "passive consent", gehanteerd door Constantine⁶. Met passieve instemming wordt bedoeld op een situatie waarin het kind zich weliswaar niet verzet, maar anderzijds het contact slechts tolereert doordat het door de omstandigheden (dus het overwicht van de ander) niet vrij is, te weigeren. Aktieve instemming daarentegen is gelijk aan vrijwilligheid. Draijer citeert diverse auteurs die suggereren dat de schade van seksuele contacten in geval van passieve instemming in vergelijking met gewelddadige dwang eerder groter dan kleiner lijkt⁷.

Wanneer de scheidslijn tussen strafbaar en niet-strafbaar zou samenvallen met die tussen passieve en aktieve instemming zullen politie, OM en rechter er attent op moeten zijn in hoeverre het kind een aktieve rol speelde in het onderhouden van het seksuele contact. Met name zal dan van strafbaarheid geen sprake kunnen zijn indien het aannemelijk is dat het kind de seksuele relatie zelf zocht, c.q. had kunnen ontlopen. Een typisch voorbeeld van een niet-strafwaardig geval is een seksuele relatie van een jongere met een volwassene waarbij eerstgenoemde de laatstgenoemde opzoekt zonder daartoe een dwingende reden te hebben. In dat geval kan de jongere het contact desgewenst ontlopen.

De hier voorgestelde afbakening is overigens niet meer dan een leidraad. De formulering van art. 244 houdt in dat van geval tot geval moet worden bezien of misbruik redelijkerwijs kan worden verondersteld. Onze suggestie houdt in dat een volwassene niet vrijuit gaat indien nergens uit blijkt dat het kind met het seksuele contact instemde.

Van belang is in dit verband het volgende. De leeftijdsgrens van zestien jaar is dermate hoog dat een absoluut verbod beneden deze grens wel heel duidelijk misplaatst zou zijn. De hoogte van deze leeftijdsgrens is overigens in de memorie van toelichting zwakker gemotiveerd dan ooit. Wij hopen ervan uit te kunnen gaan dat bij contacten met jongeren van bijna zestien jaar het vervolgingsbeleid zeer terughoudend zal zijn. Het voorgestelde art. 244 komt neer op strafbaarheid volgens een glijdende schaal. In geval van contacten met zeer jeugdige kinderen zal in het algemeen van strafbaarheid sprake zijn. Niettemin is het voorgestelde artikel 244, in combinatie met art. 245, terecht ook van toepassing verklaard op contacten van en met beneden-twaalfjarigen. De formulering van art. 244 verschaft rechter en OM meer flexibiliteit in geval van aktieve instemming van bij voorbeeld een elfjarige. Anderzijds wordt een gerechtvaardigd ingrijpen er niet door belemmerd.

4.4 Artikel 245

Met de voorgestelde formulering van art. 245 wordt recht gedaan aan de kritiek op het voorstel van de commissie-Melai. Haar voorstel ("geslachtsgemeenschap of daarmee gelijk te stellen handelingen") was te onbepaald. In het nu voorgestelde artikel worden penetrerende seksuele handelingen met zeer jonge kinderen verboden. Dit verbod is vooral te rechtvaardigen doordat deze kinderen aan dergelijke contacten fysiek niet toe zijn.

Een punt van overweging is daarbij wel dat sommige kinderen boven twaalf jaar fysiek evenmin toe zijn aan het "seksueel binnendringen van het lichaam". In voorkomende gevallen zal ofwel naar het verbod op mishandeling worden gegrepen, ofwel zal ervan uitgegaan moeten worden dat hierbij steeds sprake is van overtreding

van art. 244. Vooropgesteld dat iedereen beschermd moet worden tegen seksuele contacten die zijn of haar fysieke mogelijkheden te boven gaan, en dat ook wordt door het mishandelingsverbod, is art. 245 wellicht een doublure. Dat is geen probleem zolang duidelijk is dat de bescherming van boven-twaalfjarigen tegen geforceerde contacten niet minder is dan die van kinderen onder de twaalf.

4.5 Afhankelijkheidsrelaties (art. 247)

Het absolute verbod op seksuele contacten met jeugdigen in afhankelijkheidsrelaties wordt ingegeven door de omstandigheid dat er in deze gevallen van een dubbel overwicht sprake is: op grond van het leeftijdsverschil en op grond van de afhankelijkheidsrelatie. Indien het gaat om contact van een man met een meisje is het overwicht zelfs driedubbel, namelijk mede op grond van het geslachtsverschil. De Minister gaat ervan uit dat in zo'n geval het overwicht van de volwassene slechts misbruikt kan worden. Hoezeer er van machtsmisbruik sprake kan zijn is, in weerwil van een jarenlange strafbaarstelling, pas recentelijk algemeen onderkend.

Het verbod in art. 247 is gebaseerd op de gedachte dat een kind contacten als deze niet kan ontlopen. Waar het gaat om ouders, aan wie kinderen immers nagenoeg zijn overgeleverd, is dat een verdedigbare stelling. Relaties tussen ouders en kinderen zijn bij uitstek vertrouwensrelaties, zoals de commissie-Melai opmerkt. Terughoudendheid van de kant van de ouders is daarom inderdaad geboden. De commissie-Melai gaat er echter aan voorbij dat bepaalde vormen van lichamelijke intimiteit een logisch uitvloeisel kunnen zijn van een vertrouwensrelatie tussen ouders en kinderen. In de eerder genoemde gevallen (zie noot 14 bij par. 1.5) zullen de betrokkenen niet of nauwelijks beseffen een misdrijf te hebben gepleegd. De affaire rond de Rotterdamse woongroepen heeft echter laten zien dat strafvervolgning, of serieuze dreiging daarmee, niet denkbeeldig is zodra iemand daarbij om een heel andere reden belang heeft.

Hoewel de bedoeling van art. 247 duidelijk is, lijkt het verbod op een aantal punten toch nog onvoldoende doordacht. Zo is geheel voorbij gegaan aan de mogelijkheid dat een jongere zelf seksuele initiatieven neemt naar iemand aan de zorg of opleiding van wie hij of zij is toevertrouwd. Het is niet denkbeeldig dat bij voorbeeld een veertienjarige zijn of haar lerares verleidt en dat deze daarop ingaat. Wellicht doet zij daar onverstandig aan. Voor de strafwetgever is echter alleen van belang of iemands recht op seksuele zelfbeschikking is geschonden en dat is hier niet het geval.

Daarom zou overwogen kunnen worden de "misbruik van overwicht" formule ook in art. 247 in te voegen. Deze formule is immers zo toe te passen dat er in situaties waarin een kind een contact in het geheel niet kan ontlopen en er bovendien geen blijk van geeft met het contact in te stemmen (seksueel misbruik in het gezin derhalve) steeds van strafbaarheid sprake is. Bij geringe afhankelijkheid, zoals in het hierboven genoemde geval, kan dan bovendien meer met de feitelijke omstandigheden rekening worden gehouden.

In elk geval lijkt ons de werking van art. 247 te breed. De volstrekte onderworpenheid van een kind aan diens ouders is toch moeilijk onder één noemer te brengen met de "afhankelijkheid" van een jongere van iemand van wie hij of zij een uur per week sportinstructie krijgt. De "macht" van een sportleraar om die jongere bij voorbeeld wel of niet in het eerste team te laten spelen is bepaald onvergelijkbaar met de allesomvattende machtspositie van ouders en zeker geen reden om het seksuele zelfbeschikkingsrecht van een jongere te doorkruisen - want dat doet een absoluut verbod op seks.

Het probleem van de juiste afbakening tussen de artikelen 244 en 247 doet zich met name voor wanneer het gezag over een jongere niet permanent is. Iemand die af en toe op kinderen past zal alleen tijdens dat oppassen onder art. 247 vallen en daarbuiten on-

der art. 244. Het ligt voor de hand om dit mutatis mutandis ook te laten gelden voor mensen als de bovenvermelde sportinstructeur. Indien een jongere een leraar, jeugd- of sportleider buiten het kader van lessen, training of bijlessen vrijwillig opzoekt is niet in te zien waarom art. 244 niet toereikend zou zijn. Noyon c.s. delen deze opvatting⁸:

"Onder de nieuwe redactie (van art. 249oud) kan de vraag rijzen of een leerling ook buiten de lesuren een aan de opleiding van de leermeester toevertrouwde minderjarige is. Voor een bevestigend antwoord pleit de louter verruimende strekking van de wijzigingswet (van art. 249 uit 1936). Ertegen echter het gewijzigde art. 248ter. Immers wanneer een onderwijzer geheel buiten de lesuren met een leerling ontucht pleegt die niet valt onder de bepalingen van de artikelen 242, 244, 245, 246 of 247 dan is er geen grond om het hem eerder dan ieder ander strafbaar te achten, zolang zijn gedrag niet onder "misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht" valt te brengen en de minderjarige niet van onbesproken gedrag is. M.i. moet deze laatste overweging de doorslag geven ten gunste van een ontkennend antwoord. Anders is het blijkens de duidelijke tekst van het tweede lid met de onderwijzers aan de daar genoemde inrichtingen. Daar is de verhouding dan ook een geheel andere."

De Hoge Raad heeft inmiddels bepaald dat de toepassing van art. 249(oud) niet noodzakelijkerwijze beperkt is tot de lesuren en het schoolgebouw (HR 8 maart 1977, NJ 1977, 377). Aanpassing van de wetstekst is dus nodig om de beoogde beperking te verkrijgen. Dit kan eenvoudig geschieden door in art. 247(nieuw) het tweede "die" te vervangen door "terwijl laatstgenoemde". Onwenselijke strafbaarstelling, zoals die van de genoemde contacten tussen een leerling en zijn leraar wordt daardoor in belangrijke mate voorkomen.

Met het voorgestelde art. 247 wordt onvoldoende recht gedaan aan de complexiteit van relaties. Zo zal het in een vriendschapsrelatie tussen een jongere en een volwassene (wanneer die bestaat met medeweten en goedvinden van de ouders van die jongere) gebruikelijk zijn dat deze bij elkaar logeren of gezamenlijk de vakantie doorbrengen. Volstrekt onduidelijk blijft dan of de jongere is toevertrouwd aan de ander of dat hij of zij alleen in diens gezelschap verkeert. De paradoxale situatie ontstaat zelfs dat er een sanctie komt te staan op het informeren van de ouders over een seksuele relatie: zodra de ouders op de hoogte zijn is art. 247 veelal van toepassing; gaat daarentegen alles stiekem dan geldt alleen art. 244.

Aan dit laatste probleem is overigens eveneens vrij eenvoudig een mouw te passen. De Minister kan hiertoe verklaren dat aangenomen mag worden dat seksuele contacten met een jeugdige tijdens incidentele logeerpartijen en dergelijke, waar reeds sprake was van een relatie met die jeugdige waarin niet-strafbare seksuele contacten plaatsvonden, niet als overtreding van art. 247 beschouwd zullen worden. Bovendien zou duidelijk moeten worden gemaakt dat het feit dat ouders op de hoogte zijn van een relatie van hun kind met een derde op zich onvoldoende is om deze relatie onder de werking van art. 247 te doen vallen.

In elk geval zou duidelijker moeten worden wanneer een jongere is "toevertrouwd aan de zorgen" en wanneer hij of zij alleen maar "verkeert in gezelschap van" een ander. Elke onduidelijke afbakening draagt de kiem van misbruik in zich. Niet alleen door een potentiële dader, maar ook door politie- of OM-functionarissen die een zaak graag rond willen krijgen. Het hoeft daarbij nog niet eens te gaan om notoire gevallen als die van officier van justitie Habermehl (zie par. 1.2). Artikel 247 leidt in een aantal situaties tot een strafbaarheid "via de achterdeur" waarop de betrokkenen vaak nauwelijks bedacht zullen zijn.

4.6 "Koppelarij" (art. 250)

Vreemd genoeg, en volkomen ten onrechte, wordt voor de handhaving van art. 250, het "koppelarij"-artikel, in de memorie van toelichting geen enkele reden gegeven. Handhaving van dit artikel werd reeds in het derde interim-rapport van de commissie-Melai (1977) voorgesteld, maar ook daar bleef de argumentatie in het va-ge. Van de adviezen in dit derde rapport is bovendien inmiddels door de Minister afgeweken, gezien zijn voorstel om art. 250bis (beroepshalve bevorderen van "ontucht") in te trekken.

Artikel 250 sluit logisch aan bij een volledig verbod op seksualiteit met jeugdigen, maar zou opnieuw bezien moeten worden nu dit absolute verbod komt te vervallen. Het artikel verbiedt het "opzettelijk teweegbrengen of bevorderen" van seksuele contacten van en met jeugdigen onder zestien jaar. Hieronder valt: 1. actief bevorderen, 2. gelegenheid geven, 3. tolereren. Het onder 2 en 3 genoemde blijkt uit de jurisprudentie:

- onder bevorderen is te verstaan: begunstigen, in de hand werken, behulpzaam zijn (HR 19 januari 1914, NJ 1914, 583),
- een moeder die toelaat dat haar minderjarige dochter zich met een man in een kamer afzondert, begrijpend dat zij ontucht plegen, bevordert dit opzettelijk (HR 11 mei 1931, NJ 1931, 1049). Hieronder volgen twee praktijkvoorbeelden van situaties waarin art. 250 ons inziens ten onrechte tot strafbaarheid leidt.
- Een jongere heeft een seksuele relatie met een ander. Van overtreding van art. 244 of art. 247 is daarbij geen sprake. De ouders raken van het contact op de hoogte, maar zien geen reden om het te verhinderen. Zij zijn daarom strafbaar.
- Twee jongeren hebben een (homo)seksuele relatie met elkaar, waar hun ouders op tegen zijn. Een derde geeft hun gelegenheid, elkaar bij hem thuis te ontmoeten. De ouders komen hier achter en lopen naar de politie. Een officier van justitie die hier overgaat tot vervolging staat volledig in zijn recht.

Er zijn goede argumenten te geven voor een verbod op het actief bevorderen van seksuele contacten met beneden-zestienjarigen. Dat is niet het geval met het gelegenheid geven tot of het tolereren van contacten die niet strafbaar zijn. Het hier gesignaleerde probleem kan eenvoudig worden opgelost door aan de tekst van art. 250 toe te voegen dat onder "opzettelijk teweegbrengen of bevorderen" niet wordt begrepen het gelegenheid geven tot of het gedogen van niet-strafbare seksuele handelingen.

5. OVERIGE AFHANKELIJKHEIDSRELATIES (artt. 248 en 249)

Met de voorgestelde formulering van art. 248 is aan onze bezwaren tegen het voorstel van de commissie-Melai tegemoet gekomen: niet langer is elk "bewegen tot" seksuele handelingen in de situaties waarop dit artikel betrekking heeft strafbaar.

Artikel 249 is niet door de commissie-Melai voorgesteld. Het is te zien als een uitbreiding van zowel art. 247 (onderhoud of opleiding) als art. 248 (verzorging, behandeling of verpleging). De uitbreiding van art. 247 wordt in de memorie van toelichting gerechtvaardigd door te wijzen op de mogelijkheid dat de afhankelijke positie van personen ook na hun zestiende jaar misbruikt kan worden. Dat mag waar zijn, de vraag is - opnieuw - of de formulering van art. 249 niet te ruim is. Zo zou ook seks in de huwelijksrelatie (immers veelal een afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de kostwinner) eronder kunnen worden begrepen. Dat zou betekenen dat seksuele contacten binnen het huwelijk strafbaar zijn, tenzij aannemelijk is te maken dat de niet-kostwinner deze contacten kon ontlopen. Onnodig te zeggen dat dit tot onverkwikkelijkheden bij de bewijsvoering kan leiden.

Wij zouden er daarom voor willen pleiten, in gevallen van afhankelijkheid wegens opleiding of onderhoud alleen minderjarigen

onder de bescherming van art. 249 te laten vallen. Meerderjarigen achten wij voldoende beschermd door art. 242, met name nu hieraan de (bedreiging met) andere feitelijkheden dan geweld als strafbaarheidsgrond is toegevoegd. In die gevallen waarin seksueel misbruik van kinderen doorgaat tot na het bereiken van de meerderjarigheid kan nog worden vervolgd op grond van de tijdens de minderjarigheid tegen het kind begane misdrijven.

De Emancipatieraad stelt daarentegen juist een uitbreiding van art. 249 voor waardoor alle seksuele contacten die tot stand zijn gekomen door misbruik van overwicht strafbaar worden gesteld. Gezien het bovenstaande zijn wij daarvan geen voorstander. De Emancipatieraad denkt hierbij vooral aan het tegengaan van seksueel misbruik in de werksituatie. Hiertoe is echter juist de uitbreiding van art. 242 met "andere feitelijkheden" dan geweld van belang: de dreiging met bij voorbeeld maatregelen in de personeels-sfeer wordt daardoor strafbaar gesteld. Daarenboven biedt ook het civielrecht hier mogelijkheden, hetgeen in de praktijk reeds is gebleken¹.

De uitbreiding van art. 248 tot situaties buiten verpleeginrichtingen enzovoort kan wel gerechtvaardigd worden. Wij vragen ons zelfs af of hiervoor wel een afzonderlijk artikel met een lagere strafbedreiging op zijn plaats is. Zo is de afhankelijkheid ten opzichte van een verzorger van iemand die thuis bedlegerig is, niet per se geringer dan die van iemand die is opgenomen. Overwogen zou kunnen worden het desbetreffende onderdeel van art. 249 op te nemen in art. 248. Dit zou kunnen gebeuren door art. 248 als volgt te laten luiden:

"Degene die werkzaam is in een penitentiaire inrichting, in de gezondheidszorg of de maatschappelijke dienstverlening en die in het verband van deze werkzaamheid iemand die voor zijn of haar zorg, behandeling of verpleging aan hem of haar is toevertrouwd door giften enz."

SAMENVATTING VAN ONZE VOORSTELLEN PER ARTIKEL

Artikel 242 (seksueel geweld, hoofdstuk 2)

Accoord met uitbreiding strafbaarstelling tot verkrachting in het huwelijk en (bedreiging met) andere feitelijkheden dan geweld. Voor zover strafverzwarende gronden moeten worden ingevoerd zou eerder gedacht moeten worden aan het plaatsvinden van geweld dan van geslachtsgemeenschap.

Artikel 243 (seks met bewusteloze e.d., hoofdstuk 3)

Overwogen zou kunnen worden om naast seksuele ook andere schending van de lichamelijke integriteit onder dit artikel te brengen.

Artikel 244 (seks met jeugdige, par. 4.3)

Accoord met deze formulering, mits de term "misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht" nader gepreciseerd wordt. Hiertoe kan het begrip "passive consent" van nut zijn.

Artikel 245 (seksuele penetratie van kinderen beneden twaalf jaar, par. 4.4)

Accoord, mits duidelijk wordt gemaakt dat boven-twaalfjarigen niet minder worden beschermd tegen seksueel contact waaraan zij fysiek niet toe zijn dan kinderen beneden twaalf jaar.

Artikel 246 (seks met geestelijk gehandicapte, hoofdstuk 3)

Accoord met dit artikel.

Artikel 247 (seks met jeugdige in afhankelijkheidsrelatie, par. 4.5)

De afbakening met art. 244 dient te worden verbeterd. Ten eerste zou het artikel zodanig geamendeerd moeten worden dat het betrekking heeft op seksueel contact terwijl het gezag over de jongere daadwerkelijk wordt uitgeoefend. Ten tweede zou tijdens de mondelinge of schriftelijke behandeling van het wetsvoorstel uitdrukkelijk moeten worden bevestigd dat het artikel geen betrekking heeft op logeerpartijen, vakanties e.d. tijdens een reeds bestaande relatie met een jongere. Tevens moet worden voorkomen dat het informeren van ouders over een relatie van een hun toevertrouwd kind wordt ontmoedigd.

Artikel 248 (seks met verpleegde enz., hoofdstuk 5)

Accoord met dit artikel, zij het dat combineren met een deel van art. 249 is te overwegen.

Artikel 249 (seks in overige afhankelijkheidsrelatie, hoofdstuk 5)

In deze vorm te breed en te vaag geformuleerd. Het gedeelte met betrekking tot verpleging en verzorging zou in art. 248 kunnen worden ondergebracht. Het gedeelte betreffende opleiding en onderhoud zou alleen ter bescherming van minderjarigen moeten dienen.

Artikel 250 ("koppelarij", par. 4.6)

Aan dit artikel zou moeten worden toegevoegd dat met "opzettelijk teweegbrengen of bevorderen" van seksueel contact niet wordt bedoeld het gelegenheid geven tot of gedogen van niet-strafbare seksuele handelingen.

Hoofdstuk 1

1. Zie o.a. de beschouwingen van prof. dr. M. Zeegers in Intermediair 1980/48 en GG juni 1981, drs. Th. Sandfort in Jeugd en Samenleving 1981/1, dr. R.S. Witte in Literatuurbulletin Seksuologische hulpverlening 1980/6, dr. E. Brongersma en drs. A.X. van Naerssen in Tijdschrift voor Criminologie 1981, J. Schuijjer in Reflex 1980/5, H. de Haan en Ph. den Bouwmeester in Sekstant 1980/12, Th. Maasen in Homologie maart 1981, L.H.C. Hulsman in de in noot 13 vermelde publikatie, en het NVSH/NVIH COC-rapport Zeden en Straffen uit 1984.
2. A.W.M. van der Heijden, "Seksuele criminaliteit, 1975-1982", Maandstatistiek politie, justitie en brandweer, uitgave C.B.S., 1984/2, blz. 15. De cijfers in par. 1.2 zijn uit dit artikel afkomstig.
3. J. van Aschs, "Het gerecht, 4, de officieren", Haagse Post 22 november 1980, pag. 71 ("Waarom vervolg je nog altijd", vroeg de rechter. "Nou, waarom niet, het is toch nog strafbaar." Natuurlijk, als hij er niet achter zou hebben gestaan en het een rotartikel had gevonden zou hij uiteraard eerder geneigd zijn geweest te zeggen: "Ik zal maar wat wachten met die vent voor de rechter te brengen, want tegen de tijd dat ik die zaak aanbreng is het wel over".)
4. Zie o.a. J. Doomen, "Seksueel geweld, en wat vermag het recht?", in J. Frenken en J. Doomen, Strafbare seksualiteit, Deventer 1984, pag. 97.
5. Zie o.a. H. Verrijn Stuart, "Straatverbod tegen de "aanrander-met-de-hond" in cassatie", Nemesis, (1984/5), 4, blz. 204-206.
6. Brief van 26 februari 1980, toegevoegd als bijlage III bij het Eindrapport van de adviescommissie-zedelijkheidswetgeving, 1980, blz. 55.
7. J.J. Abspoel, "Wenselijkheid en nut van strafbaarstelling van niet-gewelddadige seksuele gedragingen", in Zedelijkheidswetgeving in de branding, uitgave Nederlands Gesprek Centrum, Baarn, 1983, blz. 44.
8. Nota met betrekking tot het beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes, uitgebracht door de Staatssecretaris belast met de coördinatie van het Emancipatiebeleid en de Minister van Justitie, september 1984, par. A,I,2 en B,II,1.
9. Emancipatieraad, Commentaar op het wetsontwerp tot herziening van de artikelen 242 - 249 en enkele andere bepalingen van het Wetboek van Strafrecht en bijbehorende memorie van toelichting, 18 december 1984, blz. 13
10. Storend is daarom ons inziens art. 7, lid 3 van de Grondwet: "(.....) De wet kan het geven van vertoningen toegankelijk voor personen jonger dan zestien jaar regelen ter bescherming van de goede zeden". Niet de goede zeden verdienen hier bescherming, maar de persoonlijkheid van deze jongeren.
11. NVSH/NVIH COC, Zeden en straffen, een discussienota over de zedelijkheidswetgeving, februari 1984, hoofdstuk 1.
12. Rapport van de werkgroep aangifte seksuele geweldsmisdrijven, Ministerie van Justitie, 1981, blz. 57.
13. L.H.C. Hulsman, "Criminele politiek en (strafrechtelijke) zedelijkheidswetgeving", februari 1984, in Bij deze stand van zaken, bundel opstellen aangeboden aan A.L. Melai, Arnhem, 1983, blz. 234.
14. Enkele voorbeelden. In mei 1978 vertelde een voorlichtster via de VPRO-radio aan Kiki Amsberg over haar twaalfjarige zoon: ".....dat hij dan inderdaad heel spontaan met zijn blote lijf tegen me aan komt liggen en dat je dan zelf merkt van: god, kan dat allemaal wel,(.....) en dan doet hij zijn pyama omhoog en dan zegt hij: "streel me eens even lekker"...." enz. Zie verder H. Eggenkamp "Michel", in Kinderen die vragen worden overgeslagen, Stichting

- Nationale Commissie Jaar van het Kind, 1979, blz. 42. Zie ook een recent artikel in Viva (16 augustus 1985). Voorts (over ervaringen van groepsopvoeders) Th. Sandfort, Om het fijne gevoel, Baarn 1984.
15. N. Draijer, "De omgekeerde wereld", seksueel misbruik van kinderen in het gezin, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1985, blz. 15/16.
16. W.H.G. Wolters, "Seksueel misbruik van kinderen en jonge adolescenten", Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1982/6.

Hoofdstuk 2

1. Aldus meldt de Neue Zürcher Zeitung van 28 juni 1985.

Hoofdstuk 3

1. Zie hierover o.a. J. Leijten, "Beleid en trouw volop, maar moed...?", Nederlands Juristenblad, 13 april 1985, blz. 489.

Hoofdstuk 4

1. Zie N. Draijer, Seksueel geweld en heteroseksualiteit, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1984, blz. 193.
2. W.H.G. Wolters, "Incest", in J. Frenken en J. Doomen, Strafbare seksualiteit, Deventer, 1984, blz. 192.
3. S. Jackson, Kinderen en seksualiteit, Baarn, 1984, blz. .
4. In: Pedofilie en Samenleving, uitgave Nationaal Centrum voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1976, blz. 199.
5. Noyon/Langemeijer/Rommelink, Het Wetboek van Strafrecht, suppl. 48, Arnhem, 1985, blz. 752 e.v.
6. L.L. Constantine, "The Effect of Early Sexual Experience, A Review and Synthesis of Research", in L.L. Constantine, F.M. Martinson (editors), Children and Sex, New Findings, New Perspectives, Boston, 1981.
7. N. Draijer (1985), blz. 86.
8. Noyon/Langemeijer/Rommelink, suppl. 43, 1984, blz. 758.

Hoofdstuk 5

1. Zie J. Doomen, "Seksueel geweld, en wat vermag het recht?", in J. Frenken en J. Doomen, Strafbare seksualiteit, Deventer, 1984, par. 4.7.

Seksualiteit van kinderen; wetenschappelijke bevindingen

Wetenschappelijk onderzoek naar seksualiteit van kinderen is tot op heden in beperkte mate verricht. Dat kinderen seksuele gevoelens hebben en gedrag vertonen dat door buitenstaanders als seksueel benoemd kan worden is inmiddels afdoende aangetoond in het klinisch werk van Freud (1985, oorspr. 1924), in het empirisch onderzoek naar het seksuele gedrag van Noordamerikaanse mannen en vrouwen van Kinsey (1948, 1953) en in het overzicht van cultureel-anthropologisch onderzoek van Ford en Beach (1951). Ook onderzoek onder mensen die beroepshalve veel met kinderen te maken hebben documenteert het bestaan van seksualiteit bij kinderen (zie bv. Gundersen, Melas, Skar, 1981). Met name het vergelijkend cultureel-anthropologisch onderzoek laat zien dat de wijze waarop kinderlijke seksualiteit vorm krijgt en zich manifesteert sterk afhangt van de cultureel bepaalde houding ten aanzien van kinderen in het algemeen en hun seksualiteit in het bijzonder (zie o.a. Jackson, 1984; Currier, 1981).

Onderzoek naar de wijze waarop kinderen zich seksueel ontwikkelen is schaars. Vragen waar het daarbij vooral om zou moeten gaan zijn: hoe ontwikkelt zich het besef dat er iets seksueels bestaat en hoe leert het kind het eigen gedrag en de eigen ervaringen als seksueel te benoemen, hoe verwerft het kind een taal waarmee verschillende verschijningsvormen en aspecten van seksualiteit begrepen kunnen worden, en op welke manier werkt hierin het als man of als vrouw gesocialiseerd worden door. Een belangrijke aanzet op dit gebied is gedaan door Goldman en Goldman (1982), die de ontwikkeling van het denken over seksualiteit bij kinderen in kaart brachten, waarbij seksualiteit voornamelijk in brede zin en niet zozeer in enge zin (bij voorbeeld met betrekking tot de eigen lustgevoelens) aan de orde kwam. Dat er seksuele ontwikkeling plaatsvindt is evident en van daaruit gezien is het ook onverantwoord om seksualiteit van kinderen en volwassenen als identiek te beschouwen. Met name als het gaat om belevingsaspecten, waaronder het betekenis geven aan eigen en andermans gedrag, zullen er verschillen zijn tussen (met name jonge) kinderen en volwassenen (zie onder andere Martinson, 1976 en Sandfort, 1979).

Hoewel er vele speculaties bestaan over het belang van het zich seksueel uiten door kinderen (zie o.a. Money, 1980, over het belang van "sex rehearsal play" en Gadpaille, 1976) is empirisch onderzoek naar de betekenis van seksuele contacten met leeftijdgenoten voor de verdere ontwikkeling nog niet verricht (Constantine, 1981). Wel is onderzoek verricht naar (het effect van) seksuele ervaringen die jongeren met volwassenen hebben gehad. Recentelijk is dergelijk onderzoek voor het Nederlands taalgebied in kaart gebracht door Draijer (1984, 1985; zie ook Powell, Chalkley, 1981, en Brongersma, 1980). Constantine (1981) heeft in een vergelijkbaar overzicht (waarin ook onderzoek naar contacten van kinderen met volwassenen buiten het gezin is opgenomen) getracht vast te stellen welke factoren de kans op negatieve en positieve effecten beïnvloeden. In de door hem bestudeerde onderzoeken zijn zowel negatieve als, zij het in mindere mate, positieve effecten vastgesteld. (Zie voor een aantal persoonlijke verhalen die het zelfde laten zien: Füss en Goslinga, 1977). Als meest centrale factor komt naar voren: de mate waarin het kind zich vrij heeft gevoeld om het seksuele contact aan te gaan of, wanneer het het contact niet wenste, zich er aan te onttrekken.

Zoals door veel onderzoekers wordt erkend, kleven aan het op dit terrein verrichte onderzoek de nodige tekortkomingen (zie bij voorbeeld Mrazek en Mrazek, 1981). Veelal vindt het onderzoek plaats in een klinische setting (bij personen die na seksueel misbruikt te zijn bij de hulpverlening terecht komen of bij patiënten bij wie tijdens hun therapie incest-ervaringen naar boven komen),

waarbij geen gebruik wordt gemaakt van adequate contrôlegroepen. Daardoor is het, zonder overigens de effecten van seksueel misbruik te bagatelliseren, moeilijk vast te stellen waarvan eventuele klachten precies het gevolg zijn. Dat bepaalde ervaringen niet noodzakelijkerwijze altijd hetzelfde gevolg hoeven te hebben, blijkt uit het feit dat er naast vrouwen wier leven erdoor gebroken wordt, ook vrouwen zijn die met een vergelijkbare incest-geschiedenis vrij probleemloos door het leven gaan (zie bij voorbeeld Renshaw, 1982). Een andere beperking aan tot nu toe verricht onderzoek is dat het meestal beïnvloed wordt door morele of ideologische vooringenomenheid. Een duidelijk voorbeeld van het eerste is Finkelhor (1979 a en b) die expliciet aangeeft seksueel contact tussen volwassenen en kinderen uit ethisch oogpunt verwerpelijk te vinden. Dergelijke vooringenomenheid werkt ook door in zijn empirisch onderzoek: de wijze waarop jongeren achteraf tegen vroegere contacten met volwassenen aankijken wordt door hem "trauma score" genoemd, terwijl deze evaluaties feitelijk uiteen liepen van positief tot en met negatief. Een ander voorbeeld van onzorgvuldigheid doet zich voor wanneer cijfers over het plaatsvinden van "seksueel misbruik" worden gepresenteerd: hoe hoger de frequentie des te belangwekkender acht hij het onderzoek. Tegelijkertijd echter is de binnen het onderzoek gehanteerde definitie van seksueel misbruik dermate breed geworden dat naast ingrijpende ervaringen van jarenlang misbruik, ook beduidend minder substantiële feiten eronder begrepen worden.

Met betrekking tot in het buitenland verricht onderzoek geldt ten slotte de vraag in hoeverre de bevindingen ook van toepassing zijn op de Nederlandse situatie. Momenteel wordt in Nederland door P.J. Draijer, in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid onderzoek verricht naar omvang en voorkomen van seksueel misbruik van kinderen binnen het gezin. Een onderzoek naar gevolgen en achtergronden van incest en ervaringen van slachtoffers met hulpverlening wordt door J. Frenken uitgevoerd op het NISSO. Aan de Rijksuniversiteit te Utrecht wordt door Th. Sandfort de lange-termijnbetekenis onderzocht van verschillende soorten seksuele ervaringen in de vroege jeugdijaren (waaronder incest en pedofilie). Voor een inventarisatie van het in Nederland verrichte onderzoek naar seksualiteit van kinderen en jeugdigen, zie Sandfort (1984).

- Brongersma, E. "Seksualiteit en wetgeving", in J. Frenken, Seksuologie, een interdisciplinaire benadering, Deventer: van Loghum Slaterus, 1980.
- Constantine, L.L., "The Effects of Early Sexual Experience, A Review and Synthesis of Research. In L.L. Constantine, F.M. Martinson, Children and Sex; New Findings, New Perspectives, Boston: Little, Brown and Company, 1981.
- Currier, R.L., "Juvenile Sexuality in Global Perspective", in L.L. Constantine, F.M. Martinson (editors), Children and Sex, New Findings, New Perspectives, Boston: Little, Brown and Company, 1981.
- Draijer, N., Seksueel geweld en heteroseksualiteit. Ontwikkelingen in onderzoek vanaf 1968, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1984.
- Draijer, N., "De omgekeerde wereld", seksueel misbruik van kinderen in het gezin, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1985.
- Finkelhor, D., Sexually Victimized Children, New York: Free Press, 1979a.
- Finkelhor, D., "What's Wrong With Sex Between Adults and Children? Ethics and the Problem of Sexual Abuse", American Journal of Orthopsychiatry, 49, 692-697, 1976b.
- Ford, C.S., Beach, F., Patterns of Sexual Behavior, New York: Harper, 1951.
- Freud, S., Over de etiologie van de histerie; drie verhandelingen

- over de theorie van de seksualiteit, Meppel: Boom, 1985.
- Füss, B., Goslinga, G. (red.), En me vriendje houdt van mij! 23 verhalen uit het leven gegrepen, Den Haag: NVSH, 1977.
 - Gadpaille, W.J., "The Delay of Normal Psychosexual Development", Journal of Child Psychiatry, 15, 679-692, 1976.
 - Goldman, R., Goldman, J., Children's Sexual Thinking, London: Routledge & Kegan Paul, 1982.
 - Gundersen, B.H., Melas, P.S., Skar, J.E., "Sexual Behavior of Preschool Children, Teachers' Observations", in L.L. Constantine, F.M. Martinson, Children and Sex, New Findings, New Perspectives, Boston: Little, Brown and Company, 1981.
 - Jackson, S., Kinderen en seksualiteit, Baarn, In den Toren, 1984.
 - Kinsey, A.C., Pomeroy, W.B., Martin, C.E., Sexual Behavior in the Human Male, Philadelphia: Saunders, 1948.
 - Kinsey, A.C.; Pomeroy, W.B., Martin, C.E., Gebhard, P.H., Sexual Behavior in the Human Female, Philadelphia: Saunders, 1953.
 - Martinson, F.M., "Eroticism in Infancy and Childhood", Journal of Sex Research, 12, (4), 251-261, 1976.
 - Money, J., Love and Love-sickness: the Science of Sex, Gender Difference and Pair-Bonding, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980.
 - Mrazek, P.B., Mrazek, D.A., "The Effects of Child Sexual Abuse: Methodological Considerations", in P.B. Mrazek, C.H. Kempe (editors), Sexually Abused Children and Their Families, Oxford: Pergamon Press, 1981.
 - Powell, G.E., Chalkley, A.J., "The Effects of Paedophile Attention on the Child", in B. Taylor (ed.), Perspectives on Paedophilia, Bristol: Batsford Academic, 1981.
 - Renshaw, D.C., Incest, Understanding and Treatment, Boston: Little, Brown and Company, 1982.
 - Sandfort, Th., Pedoseksuele contacten en pedofiele relaties, Zeist: NISSO, 1979.
 - Sandfort, Th., "Seksualiteit van kinderen en jeugdigen, wat weten we ervan? Een inventarisatie van Nederlands onderzoek", Jeugd en Samenleving, 14, (10), 670-689, 1984.

* Deze bijlage werd op ons verzoek geschreven door drs. Th. G. M. Sandfort, sociaal-psycholoog te Utrecht.